

ERDÉLYI MUZEUM

AZ ERD. MUZEUM EGYLET TÖRT. SZAKOSZTÁLYÁNAK KÖZLÖNYE.

SZERKESZTI

FINÁLY HENRIK,

M. K. EGYET. TANÁR, A MUZ. EGYL. TITKÁRA, A M. TUD. AKAD. L. T.

Megjelen havonként.

Márczius 1.

Ára évenként 1 frt 15 kr.

Tartalom: Római súlymérték és pénzrendszer. — A hazai vármegyék és városok ezimerei. Hattyuffy Dezsőtől. (Vége). — Adományok jegyzéke.

Római súlymérték és pénzrendszer.

A mérleg használata Rómában ősrégi, és a nemzeti hagyományok még igen jól emlékeznek arról a korról, a melyben Róma még nem veretett pénzt. Ha e megemlékezést nem is tekinthetjük valóságos történelmi adatnak, másfelől a régi szokáshoz nagyon ragaszkodó római szellem a törvényhozásban sok oly jelképes formáságot tartott fenn, a melyek e hagyományos adatokat igazolják. Egy ilyen jelképes cselekmény a mancipatio, azaz az emptio per aes et libram, a melynél a libripens a libra-val és a rauduseulum-mal multhatatlan kellett volt.

A római világban még avval a sajátságos körülménnyel is találkozunk, hogy a pénzrendszer eredetileg nem úgy mint a görög világban az ezüsből, hanem a rézből indult ki. Még abban a korban is, a mikor már tökélyesen bevégződött volt az átmenet az ezüstre, és a rézpénz már csak mint jelképes váltó pénz szerepelt, a római ügyleti nyelvben a pénz mindig aes, a közkinestár még mindig aerarium populi Romani, a római nép rézkamarája, és az eredetileg rézpénzre vonatkozó sestertius (numus) a számadás alapegysége.

A rómaiaknál eredetileg az adás-vevés eszköze nyers réz volt, a melyet mérleggel adtak és vettek súly szerint; a súlymérték egysége a font (libra, pondo, lb, *℔*.), a mely ennél fogva a pénz egységül is szolgál, és mint ilyen a s nevet kap, a mely szót nem lehet aes-ből származtatni, hanem egyenesen „egység,“ „egész“ (solidum) értelemben kell venni. A felosztás rendszere eredetileg tizenkettős rendszer, a mely későbbben az alsó itáliai és sicíliai görög világgal való érintkezés következtében saját-szerű módon kapcsolatba jő egy tizedes rendszerrel, a nélkül, hogy tökélyesen át adná neki a tért.

Mindenek előtt meg kell tehát ismerkednünk e rendszerrel:

A római font, akár mint libra vagy súlyegység, akár mint as, vagy pénzegység állandóan 12 részre oszlott, a melynek neve uncia (tizenkettődrész), az uncia fele, semuncia, ennek fele sicilicus; az uncia hatodrésze, sextula és ennek negyede a scripulum.

Két as helyett azt mondták dupondius, a mint Varro de lingua Latina 5, 169 mondja: „dupondius a duobus ponderibus, quod unum pondus assipondium dicebatur; innen kezdve az as többszöröseit a következő szó szerkezetek jelölték: tres-sis = 3 as, quadrussis = 4 as; quincussis = 5 as, s így tovább, nonussis = 9 as, decussis = 10 as, bicessis = 20 as, tricessis = 30 as stb. centussis = 100 as.

Az egész rendszer alosztályai és többszörösei számára már nagyon régi idő óta saját jegyeket használtak; az as jegye I az az egy; az unciáé egy pont . vagy későbbben egy fekvő vonás —; a fél as semis jegye S, az uncia fele vagy semuncia Q vagy Σ, a sicilicus O, a sextula I vagy J, a fél sextula F † és a scripulum ‡, † vagy II.

Ezek a jegyek, a melyek eredetileg súlymértékre vonatkoztak, későbbben mint általános jelentésű tört számok szerepeltek minden számításban, a menyinyiben minden egészet az névvel jelölván, uncia nem csak a pénz as vagy font, hanem általában akármiféle egésznek is tizenkettődrészét jelölte: az uncia többszörösei a következő neveket és jegyeket kapták: $1\frac{1}{2}$ uncia = sescuncia — Q vagy Q—; 2 uncia = sextans = vagy $\frac{1}{6}$; 3 uncia = quadrans =, = I, $\frac{1}{4}$; 4 uncia = = = triens vagy $\frac{1}{3}$; 5 uncia = quincunx = —, = —, $\frac{5}{12}$; 6 uncia = semis S $\frac{1}{2}$; 7 uncia = septunx S —, $\frac{7}{12}$; 8 uncia = bes, S = vagy — S —, $\frac{2}{3}$; 9 uncia = dodrans, S = — vagy S = I, $\frac{3}{4}$; 10 uncia = dextans S = =, $\frac{5}{6}$; 11 uncia = deunx, S = —, $\frac{11}{12}$.

Az eddig elősorolt nevekkal nevezték és a jegyekkel írták a rómaiak általában a tört számokat, más kifejezéseik nem voltak a számadásban, és a mely tört szám ezekben nem volt meg vagy ezek kapcsolatai által nem volt előállítható, azt egyáltalában nem tudták kifejezni. A scripulum felinél, a mely $\frac{1}{288}$ — részt jelölt, kisebb tört nem volt.

Hogy mi módon állították össze az ily kifejezéseket, a következő példából láthatni: Marquardt Handb. d. röm. Alterth. III., 2, 43 a 198-ik jegyzetben egy mathematicusból idéz egy töredéket, a mely így szól: Diametros Solis continet stadia C quadraginta unum millia ducenta triginta et quadrantem et semunciam unius et ducentessimam decimam sextam partem unius integri et unius semunciae et unius septimae partis semunciae

unius stadii, az az a mi módunk szerint számjegyekkel kifejezve:

$$141230 + \frac{1}{4} + \frac{1}{24} + \frac{1 + \frac{1}{24} + \frac{1}{168}}{216} = 141230 \frac{1345}{4536}$$

u. o. a szövegben az arvaes fratres feliratából idézve

PED. LXIIIS = — — — — — S, az az pedes LXIII deuncem semunciam = $63 + \frac{1}{12} + \frac{1}{24}$ láb = $63\frac{3}{4}$ láb,

u. o. egy felirat Muratoriból 139, 1.

EX ARG. P. CXIIS = — — — — — S, az az ex argenti pondo CXII besse semuncia sicilico = $112 + \frac{2}{3} + \frac{1}{24} + \frac{1}{48}$ font = $112\frac{5}{8}$ font;

Columella 5, 2: iugeri trientem et sextulam = $\frac{1}{2} + \frac{1}{72} = \frac{35}{72}$; a mely példákban egyszersmind az is látszik, hogy mi módon segítettek magokon, ha oly törtet kellett kifejezni, a mely e rendszerből nem telt ki.

A jegyekhez még hozzá kell adnunk egy néhány változó idomot; így az unciát némelykor így — találjuk jelölve, a quineuncxot így — két unciát így S, a trientet e szerint így S, a quadrantet Z, a dextantet S.

Az az többszöröseiből külön jegyekkel irták a quinquessis t, V, a decussis X, az 50 ast ↓ és a centussis vagy centumpondiumot C.

Táblázatba összeállítva könnyebb áttekintés végett, e kifejezések és jegyek így állanak:

as = 1 egész, vagy 12 uncia, jegye: I

deunx	= $\frac{1}{12}$	"	11	"	"	S = — — — vagy S = — — —
dextans	= $\frac{1}{12}, \frac{5}{6}$	"	10	"	"	S = — v. S = — — — v. S = — — —
dodrans	= $\frac{9}{12}, \frac{3}{4}$	"	9	"	"	S = — v. S = I v. S = — — — v. S Z.
bes	= $\frac{8}{12}, \frac{2}{3}$	"	8	"	"	S = v. S = — v. S = —
septunx	= $\frac{7}{12}$	"	7	"	"	S —
semis	= $\frac{6}{12}, \frac{1}{2}$	"	6	"	"	S (selibra).
quincunx	= $\frac{5}{12}$	"	5	"	"	— — — v. — — — v. — — —
triens	= $\frac{4}{12}, \frac{1}{3}$	"	4	"	"	— — — v. — — — v. — — —
quadrans	= $\frac{3}{12}, \frac{1}{4}$	"	3	"	"	— — — v. — — — v. — — — v. = I
sextans	= $\frac{2}{12}, \frac{1}{6}$	"	2	"	"	= v. — — — v. — — —
sesuncia	= $\frac{3}{24}, \frac{1}{8}$	"	1 $\frac{1}{2}$	"	"	— S v. S —
uncia	= $\frac{1}{12}$	"	1	"	"	— v. —
semuncia	= $\frac{1}{24}$	"	$\frac{1}{2}$	"	"	S v. S
duella	= $\frac{1}{36}$	"	$\frac{1}{3}$	"	"	∞ v. ∞ binae sextulae
sicilius	= $\frac{1}{48}$	"	$\frac{1}{4}$	"	"	O
sextula	= $\frac{1}{72}$	"	$\frac{1}{6}$	"	"	\ v. \
scripulum	= $\frac{1}{288}$	"	$\frac{1}{24}$	"	"	∩ ∩ ∩ (scriptulum).

A császári korban ez eredeti római súlymérték rendszerbe belévittek a görög drachmát, a melyet a Nero-féle ezüst denár súlyával, t. i. $\frac{1}{6}$ római fonttal egyelőnek vettek. E drachmával együtt jött be a görög rendszerből az obolos is, mint a drachma $\frac{1}{6}$ -da és a siliqua (*σεγάτιον*) a mely $\frac{1}{3}$ obolos, végre a chalcus mint $\frac{1}{8}$ obolos, és a felosztás így állott:

libra	1						
uncia	12	1					
sicilicus	48	4	1				
drachma	96	8	2	1			
scripulum	288	24	6	3	1		
obolus	576	48	12	6	2	1	
siliqua	1728	144	36	18	6	3	1
chalcus	4608	384	96	48	16	8	$2\frac{2}{3}$.

Térjünk most át a római font mekkoraságának meghatározására. Nincs semmi kétség benne, hogy a római font, a mióta a mondaszerű hagyomány szerint Servius Tullius király meghatározta mekkoraságát a kelet-római birodalom felbomlásáig lényegesen nem változott, és ennél fogva, minthogy ugy szólván közvetlen észlelet tárgya lehetett még oly időben, a melyben már nem ritkaságok a pontos feljegyzések, azt lehetne hinni, hogy mekkoraságát egész bizonyossággal meg is tudjuk határozni. Ez ugy is van; csakhogy azok a tudósok, a kik a római font súlyának vizsgálatával foglalkoztak, rendszeren abba a hibába estek, hogy pontosabban kívánták meghatározni, mint a hogy természeténél fogva lehetett. Igaz, hogy a római fenmaradt régiségek közt nagyon számosak a súlymértékek, és azok közt sok van olyan is, a melyeken meglátszik, hogy épek, hogy kopás vagy használat közben szenvedett csonkulás által nem igen módosulhatott eredeti súlyok; de a legnagyobb részire nézve nem tudjuk, hogy hol készült, nem tudjuk római súlymértékre vonatkoznak-e vagy pedig valamely tartományi és csupán helyi használatra fenmaradt súlymértékre, és így nem csuda, ha e súlymértékekből nem bírjuk a valódi római fontot kifejezni. Lehet, hogy a fenmaradt darabok bizonyos áruk számára szándékosan voltak megnevelve vagy megapaszttva, de anynyira különböző adatokat nyújtanak, hogy lehetetlen velök eligazodni. Böckh *Metrologische Untersuchungen* etc. című munkájában a 170 és köv. lapokon össze vannak állítva az eredmények, a melyek meglehetősen számú kő- és fémsúlymérték pontos mérlegeléséből származtathatók a római font súlyára nézve, és ott látjuk a 183 lapon, hogy a kétségbevonhatatlanul fontnak tekinthető legsúlyosabb egység 373·1371, a 188 lapon pedig uncia súlymértékből kiszámítva egy 385·5555 grammnyi fontot,

holott a 175 és 179 lapokon egy fontot találunk, a mely nem nyom többet, mint 282 6821 grammeot. Közbe esnek csaknem folytonos fokozással növekedő vagy apadó fontok. Hogy tehát ebből a fontot meghatározni nem lehet szembeötlő.

Éppen oly kevésbé vezethettek és vezettek kielégítő eredményre azok a kísérletek, a melyek a quadrantal viz sulyából akartak a fontra következtetni, és így voltaképpen nem marad más megbízható adat, mint a melyet a pénzek nyújtanak. Szerencsére a rómaiak nagy gonddal és pontossággal jártak el a pénzverésben, a mi már abból is kitűnik, hogy a pénzek sulyából kifejtett fontok, nem mutatnak nagyobb eltéréseket egymástól, mint a mekkora az ókori mérlegek valószínű szerkesztésénél fogva a mérlegelésnél elkerülhetetlen; a mint azt más helyen apróra bém bizonyítottam. Minthogy feltehetni, hogy az aranypénz sulya általában véve pontosabban van helyesítve mint az ezüsté, Letronne aranypénzek mérlegeléséből igyekezett a római fontot meghatározni. E végre kiválogatott magának 27 darabot a köztársasági korból, és 27 solidust a Constantinus korából, a melyek nagyon épek voltak, és csoportonként megmérlegelvén őket, a franczia sulymérték szerint a következő mértekeket találta:

5 db. köztársasági	1 scrupulusos adott egy scrupulust	21·177 szemmel
4 „ „	3 „ „ „	21·3 „
6 „ „	1½ és 3 „ „ „	21·45 „
12 „ „	5—9½ „ „ „	21·427 „
27 „ „	átlagosan a scrupulust	21·34 párizsi szemernyre adják. A Constantinus féle 4 scrupulusos solidusokból adott:
12 db. Constantinustól egy	21·375 szemernyi scrupulust	
10 „ ugyanattól „	21·44 „ „	
5 „ Faustina, Crispus, Delmatius féle	21·375 „ „	
27 „ átlagosan ád	21·396 „ „	

Az így talált átlagokból ismét átlagot véve a scrupulus értékét 21·368 párizsi szemernyinek találónk; vagy is inkább helyesebb számítással, a köztársasági pénzek átlagát 21·344, a Constantinus féleket 21·399 és ezekből aztán a közös átlagot 21·3765 párizsi szemernyi scrupulusban találónk, az pedig adna 6156·432 párizsi szemernyi fontot, vagy grammera átszámítva 327·0026 grammeot a fontra.

Ha azonban közelebről tekintjük e számítást logottan látjuk, hogy a pénzek oly módon való csoportosítása semmivel sincs indokolva; Böckh tehát Letronne mérlegeléseit vévén alapul, minden egyes darab sulyát külön vette számításba, és így találta a valóságos átlagot 6165 párizsi szemernben vagy 327·4577 grammeban.

Alapos megvizsgálása a római pénzverés történelmének és lelkiismeretes számba vétele az ide vonatkozó adatoknak, azt a meggyőződést nyújtja, hogy a római font e kiszámított súlynál könnyebb semmi esetre se lehetett; de sokkal nagyobb se volt, úgy hogy teljes megnyugvással megállapodhatunk ez eredményben, a melyet Mommsen is elfogadott, és a melyről a régi magyar súlymértékről szóló értekezésemben magam is megmutattam, hogy oly pontos, a milyen csak hasonló fejtegetés eredménye lehet.

Összeállíthatjuk tehát a római súlymértékek törvényes súlyát a következőkben:

1 font	=	327·4577 gr.
1 uncia	=	27·1881 gr.
1 sextula	=	4·5313 gr.
1 scripulum	=	1·1328 gr.

A mi a római pénzrendszert illeti, a legrégebbi alapegysége a római pénznek, a réz as; a melyről itt legelőbb kell értekezniük.

Réz volt a legrégebbi időtől fogva Italiában a forgalom általános eszköze, az értékek átváltoztatásánál alapul és közbenjáróul szolgáló fém. E réz eredetileg mérlegelés útján ment kézről kézre, és az egyes rézdarabok, a melyek ily alkalommal a mérlegre jutottak, eleintén bizonyosan nem voltak határozott formához kötve; legalább arra mutat az a e s r u d e kifejezés; hihetőleg a legrégebbi időben abban az alakban forogtak a nyers rézdarabok, a melyben a külföldi bányák mivelői a kereskedésbe bocsátották. Minthogy e darabok általában véve aránylag nagyok és súlyosak lehettek, a mindennapi forgalomban gyakran kellett előállania a feldarabolás szükségességének és ennek két alkalmatlanság volt a következménye, egyik az, hogy mind több idomtalan darabnak kellett forgalomba jőnie, a második az, hogy a darabolás nehéz volt, kemény munkát vett igénybe, és mint-hogy nem lehetett egykönnyen eltalálni a megkívántató súlyu darab mekkoraságát, többnyire vesztességgel volt kapcsolva. Az első alkalmatlanságot némilég ellensúlyozta az a körülmény, hogy abban a korban a réz egyszersmind az a fém volt, a melyből a legtöbb fegyver és házi eszköz készült, és így az idomtalan darabokat volt hová fordítani; az utóbbin úgy kezdetek segíteni, hogy a rezet a forgalomra és oszthatóságra kényelmesebb rudakba, kockákba vagy gömböczőkbe öntötték. Éppen azért, hogy könnyen lehessen önteni, a mi a tiszta réznél egy kissé bajos dolog, hogy kevés ónot elegyítettek belé. Nem igen lehet feltenni, hogy az ily módon előállított rudak vagy más alakú darabok határozott súlyuak lettek volna, noha az egy for-

mából kerültek kétségen kívül meglehetősen egyenlően üthettek ki; de hihető, hogy kényelem szempontjából különböző nagyságukat öntöttek, hogy a darabolás fáradságát megkíméljék. De miután eleintén minden esetre egyesek megkezdték volt a rezet ily formákba önteni, egy más baj állott elő. Nem lehetett t. i. többé tudni, hogy az ily módon már nem a bányászoktól kereskedésbe bocsátott eredeti, hanem már másod ízben rudakba öntött fémnek megvan-e a kellő tisztasága és ennélfogva teljes értéke? Nem tudjuk kipuhatólni, ha vajjon egyes gyárak nem tettek-e bélyeget a magok öntvényeire, a melyekkel mintegy kezességet vállaltak a forgalomba bocsátott réz tiszta voltára nézve. Az ó korból fenmaradt rézrudak némelyikén vannak ily bélyegek; de a tudósok többsége abban a véleményben van, hogy az ily bélyegeket mutató rudakat, az állam bocsátotta forgalomba. Ez a végin nem is határoz. Akár egyesektől, akár az államhatóságtól származtak e bélyegek, semmi esetre se vonatkoztak a rézrudak súlyára és értékére, hanem bizonyosan csak is a fém minőségéről tanuskodtak, és a meddig ezek jártak a forgalomban fizetés gyanánt, a mérleg nélkülözhetetlen maradt és a számitás egysége nem különbözhetett a sulymérték egységétől, az az, minden esetre a font volt.

Nagyon valószínű, hogy ha eleintén nem is, de utóbb mégis az államhatóság vette a kezébe a jelzett rézrudak előállítását. A hagyomány a jelzett réz, az *aes signatum* első behozatalát Servius királynak tulajdonította, a kiról általában azt is tartja, hogy a mértékeket rendezte és megszabta. Aligha azonban már az előtt is szolgált a fém forgalmi eszközül súly szerint, noha meglehet, hogy az előtt juhok és ökrök vagy általában szarvas marhák tették a pénz szolgálatát, legalább ez úton több valószínűséggel lehet a *pecunia* szó keletkezését megfejtteni, mint abból, hogy a legrégebb jelek a jelzett rezen állatalakok voltak; mert a fenmaradt darabok tanúsága szerint, e hagyományos állítás koránt sem oly általánosan igaz, hogy a pénz nevét szülhette volna.

A mérleggel súly szerint adott és vett réz nagyon sokáig volt a kizárólagos forgalmi eszköz az italiai és római világban, a mig valóságos pénzforgalom váltotta fel. Itt mindenek előtt tisztába kell jőnünk az iránt a lényeges különbség iránt, a mely a jelzett ércrud, az *aes signatum*, és a valóságos pénz, a *pecunia signata forma publica populi Romani* között fenforog. A jelzett rézrud jelvénye, ha szinte az állam tétette is reá, nem lehetett más jelentésü, mint a mai fémjelzés. Csak azt igazolta, hogy a fém oly minőségü, a milyennek lennie kell, hogy bizonyos menynyisége bizonyos meghatározott érték

képviselője lehessen. A valóságos pénz bélyege ellenben határozottan nem csak a fém minőségét biztosítja, hanem a kérdéses darab forgalmi értékét is oly határozó módon jelöli, hogy ez értéket az illető állam területén mindenki kivétel nélkül elismerni szorosán köteles, és senkinek sincs joga ez érték valóságáról kétkedni, vagy pedig mérlegelés vagy más vizsgálat útján ez érték létezését ellenőrizni akarni. A római valóságos pénzen ez az elv az által nyer kifejezést, hogy minden egyes darabján ez érték világosan ki is van jelölve, és ez értékjelzés csak a császárság kezdetével szűnik meg.

Minden körülmény oda mutat, hogy a valóságos pénz kibocsátása a decemvirok törvényhozásának egyik kiegészítője, hogy tehát a decemvirok előtt valóságos pénz Rómában nem létezett. Mindenek előtt szembeötlő, hogy a legrégebb római pénz aránylag ifju keletű, már csak annál a körülménynél fogva is, hogy mind a két oldalán bélyeg van, még pedig, tekintve hogy ez első pénzek öntve vannak, nagy mütani tökélyről tanuskodó bélyeg; jele annak, hogy mintájául kétoldalú görög pénzek szolgáltak. Továbbá feltűnő, hogy a decemvirok kora előtt törvényes eljárásra vonatkozó hagyományokban schol sincs szó pénzüszségekről: meglehetősen bizonyossággal tudjuk, hogy a hol későbbi történetírók vagy jogtudósok abból a korból pénzt emlegetnek, vagy magok alkalmazzák a későbbi kor viszonyait ama letűnt időszakra, vagy pedig azokat a pénzüszségeket említik, a melyekbe a pénz behozatala után az azelőtt másként kifejezett értékeket átszámították. Így pl. tudjuk, hogy azok az összegek, a melyek a Servius féle osztályok census-át határozzák, eredetileg jugerum-okban voltak kifejezve (Huschke *Verfassung des Königs Servius* 111, 164, 644, 672 ll.; Becker *Handb.* II. Abth. 3, 44 l.) Mommsen (*Gesch. d. röm. Münzwesens* 175 l.) a következő adatokat érvényesíti: 324-ben (R. é. u. = 430 Kr. e.) a Julius Papirius féle törvény változtatta át az addig marhákban szabott birságokat pénzbirságokká (Cic. *de rep.* 2, 35; Liv. 4, 30, 3) és Festus (s. v. *ovibus*) világosan mondja, hogy ez akkor történt „*postea quam aere signato uti civitas coepit*“. Am a marhabeli birságok megszabása a lex Aternia Tarpeja által Cicero szerint (i. h.) 300-ra (R. é. u. = 454 Kr. e.) esik, arra az évre, a melyben követséget küldtek Athenébe az attikai törvények megtudakolása végett; Festus szerint (s. v. *peculatus*) e kiszabás egy lex Menenia-Sestia által történt 302-ben (R. é. u. = 452 Kr. e.), tehát a decemvirok hivatalba lépését megelőző évben. Ha akkor forgott volna rézpénz Rómában, nem lesz vala semmi ok arra, hogy a birságokat marhákban szabják meg. Ez adatok egybe-

vetéséből nem ugyan történelmi biztos adatot, de mégis határozott tudomást nyerünk arról, hogy a római tudósok a valóságos rézpénz béhozatalát a decemvirok korába helyezték.

E rézpénz alapegysége volt az as. A régi tudósok egyhangulag oda nyilatkoztak, hogy a legrégebbi as éppen egy fontnyi volt; Varro de re rustica, I, 10 világosan azt mondja: „id (iugerum) habet scripula CCLXXXVIII, quantum as antiquus noster ante bellum Punicum pendebat“; és de lingua Latina 5, 170; „as erat libra pondo“; u. o. 174: libram pondo as valebat“. Hasonló értelemben nyilatkoznak Plinius, Volusius Maecianus és mások. Mindannyian határozottan állítják, hogy az as az említett időpontig egy fontos (as libralis) volt, és aztán egyszerre leszállott $\frac{1}{6}$ fontra.

Azonban a fennmaradt öntött legrégebbi és legsúlyosabb római rézpénzek ezt az állítást legkevésbé sem igazolják.

Abban az időben, a mikor közép Itáliában még a rézpénz volt az egyetlen forgalmi eszköz, és ennél fogva minden egyes darab fémértékének meg kellett tökélyesen vagy legalább nagyon közel felelnie annak az értéknek, a melynek a forgalomban képviselője és kifejezése volt, nem csak Róma, hanem közép Italia más, még akkor önálló, városok is becsátottak forgalomba a rómaihoz hasonló, öntött és tetemes súlyu rézpénzt, a mely mindenütt egyaránt a mérlegelt nyers réz vagy rézrudak helyébe lépett. Nagyon valószínű, hogy e pénz alapegysége mindenütt a s nevet viselt, és éppen úgy volt tizenkettős rendszer szerint felosztva. A leletek arra engednek következtetni, hogy e pénzek csak is azoknak a városoknak a területein voltak törvényes forgalomban, a melyek kibocsátották, és ha a forgalomban olykor összeegyültek is, alkalmasint nem jártak egyenlő értékben, a mi igen természetes következménye annak, hogy súlyok tetemesen különbözik egymástól. Másfelől csaknem bizonyos, hogy ha Rómában a valóságos pénzt csak számlálták és nem mérlegelték, a mit a pénz természetével nem is lehetett volna megegyeztetni; azért a réz fontal való fizetés a mérleg szerint nem szűnt meg, sőt huzamos ideig mellette még divatban maradt. Az államnak semmi érdeke se parancsolta ennek megtiltását; elég ha oly fizetéseknel, a melyek as-ban kifejezett pénzösszegekben voltak kikötve, senkinek sem volt szabad a forgalomba becsátott pénzdarabokat visszaútasítani.

Nézetem szerint még azt is felesleges kutatni, hogy melyik önálló község kezdte legelőbb a nehéz rézpénz öntését; akár Róma volt, a mint Mommsen véli, akár más valamely város; nekünk, a kiknek feladata most lüzetesen a római pénzrendszerrel foglalkozni, kétségen kívül csak a valóságos római pénzek

veszik igénybe figyelmünket, és ezek közé csak is azokat számíthatjuk, a melyek vagy magában Rómában készültek, vagy pedig azokban a városokban, a melyek bízonyíthatólag a rézpenz keletkezése után lettek római telepekké, és mint ilyenek kétségen kívül római suly- és pénzrendszer szerint öntötték rézpenzeiket. Am ha ezeket vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy egyetlen egy as kivételével, a mely merőben egyedül áll és még valamivel többet nyom egy római fontnál, a többi mind kivétel nélkül legfőlebb 10 unciát, legnagyobb részben pedig még kevesebbet nyomnak, az asnál kisebb pénzekből természetesen a legkönnyebb as-suly kerülén ki.

Az a kérdés már most, hogy miképp lehet e tagadhatatlan tényt megegyeztetni a régi írók ama határozott állításával, hogy az as eredetileg valósággal egy telyes fontot nyomott?

Különféleképpen kísértették meg ez ellenmondás felvilágosítását: az én nézetem szerint legvalószínűbb a Mommsen megfejtése, a melyet itt csak annyiban módosítunk, a menyinyiben természetsszerűbb kapcsolatba hozzuk az előzményekkel.

A meddig a nyers rezet mérleggel adták, vették, semmi esetre se lehetett a rézben való számításnak más egysége mint a szabályozott sulymérték valóságos fontja; csak hogy e fontot, mint érték képviselőjét libra vagy pondo helyett as névvel jelölték. E korszakban tehát kétségtelenül igaz volt hogy az as egy valóságos font. Am békövetkezett az az intézkedése az államnak, hogy az értékmérő egységének pénz formát adott. Ez átalakulásnak lefolyása és oka csak kétféleképpen képzelhető.

Az egyik eset az, hogy az állam a maga saját haladása folytán szükségesnek látta az által könnyíteni a forgalmon, hogy a körülményes és számos esalásra alkalmat nyújtó mérlegelésnek véget vessen az által, hogy az értékmérő egységét és annak osztályait képviselő fémdarabokat állítottatott elő oly alakban, a mely a kibocsátó állam bélyegét hordván magán, éppen az által biztosította e már valóságos pénzeknek közhitelét, hogy e bélyeg egyszersmind kifejezése volt annak a kezességnek, a melyet az államhatalom vállalt az iránt, hogy minden ily pénzdarab a fém minősége és sulya tekintetében valósággal bírja azt az értéket, a melynek képviselője volt, és a melyet a hivatalosan rá tett értékjegy kifejezett. Ha így történt, az az, ha a pénz előállításának nem volt más célja, mint az érték egységének alakja megváltoztatása; a pénzbeli as éppen oly kevésbé különbözhetett sulyára nézve a mérlegett as-tól, azaz a valóságos fonttól, a mily kevésbé különbözött Athenében a pénzbeli drachma sulya a sulymérték drachmájaétól. Am de ugy, hogy nem maradt fenn ily teljes sulyu pénz? Ennek igen

könnyen az lehet az oka, hogy egyfelől az állam pénzverdője mint mindenütt, úgy Rómában is lassanként apasztotta a pénzek súlyát, a nélkül, hogy ez apasztással módosult volna a névérték, minthogy ez apasztás se törvényen, se rendeleten nem alapult; másfelől, a mint már fennebb említők, a pénz forgalomba bocsátása nem szüntette meg a mérleg szerinti rézfonttal való fizetést, a melyben az as megtartotta természetesen a maga eredeti súlyát. Ez által különböző két érték keletkezett, a melyet tán helyesen úgy nevezhetünk el: mérlegelt as, a mely valóságos font volt, és pénzbeli as, a melyha nem is sokat, de mégis észrevehetően különbözött tőle. A pénzbeli ast mint ilyet köteles volt mindenki elfogadni teljes értékében, a kinek követelése összege bizonyos számu as-ban volt kifejezve a szó-vagy írásbeli szerződésben, és nem emelhetett panaszt hogy csalódott, mivel ezek az as-ok nem nyomtak egy teljes fontot; hiszen azt nem is volt szabad vizsgálni; de mindenki biztosithatta magát e csalódás ellen az által, hogy szerződéseiben a fizetést nem as-ban, hanem font rézben kötötte ki; és ha ez úgy történt, annak éppen nem lehetett más oka mint az a köztudomás, hogy már font réz és pénzbeli as nem azonos értékek. Ily körülmények közt természetes, hogy ha volt is forgalomban teljes fontos as, annak csakhamar el kellett tűnnie, mert hiszen összeolvasztása világos és tetemes nyereséggel járt. Ily as-t eldugni és félre tenni nem volt semmi ok; a külföldre szivárgásnak az állotta útját, hogy külföldön mint pénz nem járt; és minthogy hihető, hogy az előadott feltevés szerint ezek a teljes súlyu pénzek még tiszta rézből állottak, a legjutalmazóbb eljárás volt otthon feldolgozni; a mit erre vonatkozó tilalom bizonyosan nem tudott megakadályoztatni. Ekkor az állam észrevevén, hogy a pénz eléállítására fordított költsége kárba megy, elkezdette a pénzzé öntendőre tetemes mennyiségű olommal elegyíteni. Ez aztán véget vetett a béolvasztásnak és feldolgozásnak; de annál inkább előmozdította azoknak a daraboknak a feldolgozását, a melyeknek anyaga még tiszta volt, és a melyek egyszersmind súlyosabbak is voltak, és ez fejtí meg, hogy miért nem maradtak fenn példányok a régi, súlyos és tiszta fémű darabokból.

A másik eset az, hogy az átmenetet a mérlegelt, fontos as-ról a pénzbeli as-ra, ha nem is egyedül okozta, de lényegesen előidézni segítette a külfölddel való sűrűbb érintkezés és a nagy kereskedés kifejlődése. Ez esetben a pénzverést cirendelő intézkedésnek nem lehetett egyedüli czélja a mérlegelés megszüntetése; sőt a fennebiek szerint ez éppen nem volt szándéka, mert hiszen ekkor meg kellett volna tiltani, a mit nem tett;

hanem arra törekedett inkább, hogy egyuttal úgy szervezze pénzrendszerét, hogy pénzének egysége könnyű és egyszerű értékarányban álljon annak az államnak a pénzegységéhez, a melylyel legelőnkebb volt a kereskedelmi összeköttetés; és ez állam kétségen kívül Syracusae volt, a mely amaz időben egész Sicilián uralkodott.

Siciliában abban az időben egy sajátos pénzrendszer uralkodott, a mely az őslakók italiai rézpénzrendszeréből és a bevándorlott görög telepeseikkel bėjött görög suly- és pénzrendszerből úgy vegyült össze, hogy nem csak a mekkoraságok léptek egymáshoz arányba, hanem az italiai tizenkettős rendszer egy tizedes rendszerrel fonódott egybe, a mely nem származott ugyan Görögországból, de mégis úgy látszik, görög találmány volt. E rendszer alapja volt az attikai talentum, csak hogy e talentum nem oszlott 60 minára, hanem 120 fontra E font, a mely, a mint látjuk $\frac{2}{3}$ -da volt a római fontnak, — mert az attikai talentum 80 római fontot nyomott, — Siciliában litra nevet kapott, és elosztott 12 unkiára. Ezek a kifejezések eredetileg rézre vonatkoznak, és a litra sajátlag egy (siciliai) font rezeit jelent. Ám de Siciliában a pénzverés kezdete óta a pénzérték egysége nem réz-, hanem ezüst-menynyiségre vonatkozott, mert a pénzverést görög törzsek kezdték meg. Ezüstben pedig léteztek a görög rendszer szerint didrachmonok, drachmák, obolosok; ezeket az őslakók réz litrájával oly egyenletbe tették, hogy a didrachmon 10 font rézzel tették egyértékűvé, és ennek alapján dekalitron-nak is nevezték; az az, ha meggondeljuk, hogy a didrachmon két attikai drachma ezüstet tartalmazott, a litra pedig, mint az attikai mina fele, éppen 50 drachmát nyomott, látni való, hogy az érték-egyenlet úgy állott: 2 drachma ezüst = 500 drachma réz, tehát az ezüst értéke a rézéhez úgy aránylott, mint 250 : 1-hez. Egy réz litra értékű ezüst tehát tizedrésze volt 2 drachmának vagy 12 obolosnak, tehát $\frac{1}{10}$ vagy $\frac{2}{15}$ obolos, nyomott volna tehát törvényesen 0.873 gramme-t; és Siciliában létezett is egy ezüst pénz, a melynek ez volt a törvényes sulya, tehát értéke egy litra réz, és ennek neve volt *νόμος* (numus). E rendszer további fejlődésére ez úttal nem terjeszkedünk ki; csak azt tartjuk eszünkben, hogy e rendszer alapeszméje egy értékegyenlet ezüst és réz között, a mely szerint ezüst : réz = 250 : 1. A számítás egysége egy ezüst pénz volt, a *νόμος*, a mely $1\frac{1}{5}$ attikai obolosot nyomott, és egy siciliai font (= $\frac{2}{3}$ római font) réz értékének volt a képviselője.

Nincs természetesebb következtetés, mint hogy a rómaiak, mihelyt Siciliával kereskedelmi viszonyba léptek, szükségképpen megismerkedtek a siciliai pénzviszonyokkal, és megtanulták

azt az arányt, a melyben állott ott az ezüst értéke a réz pénzéhez. Ha szinte maga a római állam nem veretett is ezüst pénzt, és otthon beérhette a réz forgalommal a nemzetközi és tengeri kereskedés mégis kénytelen volt ezüst és aranypénzt használni, és használt is kétségen kívül eleintén külföldi ezüstpénzt ez pedig kénytelenítette a kereskedőt legelőbb ezüstben is számítani; — a kereskedőhez alkalmazkodott aztán más is. Mihelyt ezüstben kezdettek számítani, természetesen nem sokára ezüstben fizettek is, még pedig, miután honi törvényes ezüst pénz nem létezett, suly szerint, egy font ezüstet 250 font rézbe számítva. Ez arány változatlanul megmaradhatott, a meddig a réz is az ezüst is suly szerint járt, és változatlanul létezett is a Decemvirok korában, a mikor elhatározták, hogy a római állam pénzt boesásson forgalomba. Fel kellett merülni annak a kérdésnek, hogy a kibocsátandó réz pénznek mi legyen az egysége, és itt valószinü, hogy czélszerűnek látszott oly egységet megállítani, a mely egy könnyen előállitható ezüst sulylyal egyértékü, és minthogy $\frac{1}{250}$ fontot nyomó alosztálya a nagy sulyegységnek nem létezett a rendszerben, a legközelebbihez nyultak az $\frac{1}{288}$ fonthoz vagy a scripulumhoz, és ehhez szabályozták a rézpénz nagy egységét az as-t: e szabályozás szerint az as-nak oly arányban kellett lenni a teljes fonthoz, mint 250:288-hoz vagy $10^5/12$:12-hez; egy scrupulus ezüst tehát egyenlő értékü levén 250 scrupulus vagy $10^5/12$ uncia rézzel, ezt a sulyt adták a pénzbeli uj as-nak, és így történt, hogy a pénzbeli as, miután az öntésnél az $5/12$ uncia kisebb volt, hogysen tekintetbe jöhetett volna, kerek számban csak $5/6$ -da volt a régi mérlegelt asnak vagy fontnak, az az 10 unciát nyomott. E feltevés helyes volta még jobban fog szembe tűnni, ha a római ezüst pénzre áttérvén, meg fogunk ismerkedni annak eredeti rendszerével.

Látjuk tehát, hogy a régi írók az az állítása, hogy a régi as valósággal egy fontot nyomott, a pénzbeli as szempontjából tevedés, és csak a mérlegelt asra nézve igaz. Éppen oly téves az is, a mit az as sulyának alább szállításáról mondanak. Azt állítják ugyanis, hogy a fontos — helyesebben 10 unciás — as a pun háboruig maradt a forgalomban a törvényes pénzegység, és akkor egyszerre szállították le a pénzbeli as sulyát 2 uncarra vagy egy sextansra. Ez állítást világosan megczáfolják a fenmaradt pénzek, a melyek kétségbevonhatatlan tanúságot tesznek arról, hogy az első leszállítás alkalmával az as sulyát 4 unciára vagy egy triensre szállították. Ezt mutatja egyfelől az a körülmény, hogy a sulyos római rézpénz leggazdagabb gyűjteményeiben a 10—9 unciát nyomó legnehezebb as soroza-

ta után átmenet nélkül rögtön 4 unciás as következik, a mi annyit tesz, hogy a 4 unciás as nem állhatott elő a 10 vagy 9 unciás as lassanként békövetkezett apasztása által, hanem lételet egy törvénynek vagy határozatnak köszöni, a mely egyszerre felényire szállította az as súlyát. A 4 unciás astól kezdve ellenben folytonosan szálló sorozat indul ki, a melyben az as lassanként 3, 2, 1 unciára száll le. A 4 unciás as nagy darabjai még mind öntve vannak; de a mikor az as tényleg 3 unciára szállott már a quadrant és trient verték, és miután az as sulya 2 unciára és még alább is sulyedt, a semist és az ast is verni kezdték. a nélkül azonban, hogy az öntés azonnal merőben megszűnt volna. Egyszersmind a vert darabokon megjelen a város neve, a mely öntött darabokon csak egy kivételes esetben fordul elő és az értékjelek mellett ott van rendszeren a pénzverde jegye is. A névértékek, az osztályozás és a veret idomai nem változnak; de meg kell jegyezni, hogy e korszakban rudak fordulnak elő, a melyeket a rajtok lévő értékjel valóságos pénzekké bélyegez, és holott a 10 unciás lábban a legnagyobb darab az as, és csak nem római sorozatokban kivételesen fordul elő dupondius is; a trientalis láb az as mellett dupondiust, tressist és decussist mutat fel, a melyeket a II, III, X értékjelzések jellemeznek, noha e darabok verése nem sokáig tartott, és már merőben megszűnt volt, a mikor az as már csak 2 unciás volt.

Kérdezzük már most, hogy mikor szüntették meg a libralis lábat, legelőbb Varro azt mondja (a fenn idézett helyen), hogy az a pun háboruban történt, és ugyanazt mondja Verrius Flaccus is (l. Festus s vv. Grave aes, Sestertii nota; Plinius N. H. 33, 3, 44.); de vajjon melyik pun háboruban? az elsőben é (490—513) vagy pedig a másodikban (536—553)? Varro azt mondván: „ante bellum punicum“, arra mutat, hogy a változás minden esetre az illető háboru elején történt, tehát vagy 490 körül vagy 536 körül. E mellé döntőleg áll Verrius Flaccus teljes hitelt érdemlő tudósítása, hogy a második pun háboruban Q. Fabius Maximus dictatorsága alatt 537-ben R. é. u. az as súlyát 1 unciára szabták; az első leszállítás tehát kétségen kívül az első pun háboru idejére esik. Ebből az következik, hogy 409-ig a libralis láb fennállott, és akkor lépett helyébe a trientalis láb, a mely azonban csakhamar szállani kezdett, a míg 537 táján még csak körülbelül 1 unciát nyomott, a mely súlyát aztán a Fabius törvénye huzamos időre megállította.

Nevezetes dolog azonban, hogy az a s súlyának alászállítása 10 unciáról 4 unciára a voltaképpeni pénzürtéket nem módosította; a mint alább még bővebben fogjuk megmutatni. A libralis illetőleg 10 unciás as nem csak forgalomban maradt és maradhatott a 4 unciás uj as mellett, hanem a számításban is

megmaradt alapegységnek; az új as béhozatala után is számítottak régi névleg fontot, tényleg 10 unciát nyomó asban, csak-hogy a pénzbeli új assal való öszszetévesztés elkerülésére az összeghez oda tették a *eris gravis*. A régi súlyos as éppen annyi értékű volt mint $2\frac{1}{2}$ új as és éppen annyit ért mint egy *scrupulus* ezüst. A rézpénz még mind valóságos pénz volt, a melynek valóságos belértéke azonos volt névértékével. A pénz értéke nem változott, csak a számbeli kifejezés lett más; 100 régi as helyett most 250 ast kellett mondani, de e 250 as ugyan azt a pénzértéket fejezte ki, a melyet azelőtt 100 as; semmi se jogosít arra a feltevésre, hogy az új as oly módon lépett volna a régi helyébe, mint Athenében Solon idejében az új attikai drachma felváltotta a régi súlyosabbat. A ki a leszállítás előtt 100 assal tartozott, nem fizethette ki az után 100 új assal; ezt már az is bebizonyítja, hogy még az állam hivatalos számadásaiban is, a régi súlyos as volt a pénzsámadás alapegysége; noha a pénzverde már rég megszűntette volt a súlyos pénz öntését. Csak mikor a pénzbeli ast, a melynek, hogy teljes értéke meglegyen 4 unciát kellett volna nyomni, az első pún háboru folytában elhatalmasodott rendszeres apasztása a rézpénz súlyának 3, 2 és 1 unciára szállította a névérték fentartása mellett; ez tökélyesen átváltoztatta a rézpénz természetét, mert megszűnt értékének valóságos képviselője lenni, csupán névleges képviselőjévé, az az váltópénzzé vált, és a Fabius törvénye 1 unciára szabván az as súlyát, e változást szentesítette.

Fennebb azt mondtuk volt, hogy a súlyos as 10 unciányi sulya az ezüst értékéhez való alkalmazkodásnak következménye, azt állítván, hogy noha a valódi pénz Rómában csupa réz pénz volt, mégis ezüstben is számítottak és fizettek. Mielőtt tovább megyünk meg kell ismerkednünk ez ezüst számítás lényegével és természetével.

Láttuk, hogy a siciliai réz font egyenértéke egy ezüst pénz volt, a melynek neve *numus* (*νόμος*, *νόμιμος*); ez egyenlet addig állott fenn, a mig valóságos rézfont, *λίτρα*, volt a számítás pénzegysége. Ám de éppen e rézpénz későbbben két tetemes szállítást szenvedett, a melyek közül az első a réz litrát $\frac{1}{5}$ fontra, a második éppen $\frac{1}{10}$ fontra szállította. A *numus* tehát ez utóbbi alaszállítás után 10 litrát tett, és e körülmény eredetet adott egy tizedes rendszernek, a mely azonban csak az ezüst pénzre lett alkalmazva, mert a régi nehéz librával egyértékű *numus* 12 unciára oszlott éppen úgy mint a font. E tizedes rendszer ment át a római pénzsámításba is, a melyben a pénz assal egyértékű mennyiség ezüst, a *numus*, 10 libellára oszlott. Libella hihetőleg semmi egyéb mint a *λίτρα* szónak

megfelelő libra kicsinyzője, a mely éppen az $\frac{1}{10}$ fontra kicsinyített *libra*-t jelöli. E kifejezés nagyon rég szerepelt Rómában mint az $\frac{1}{10}$ -et tevő tört szám neve, a mire már az is mutat, hogy a jogászok a hagyaték egy tizedét öröklő örököst haeres ex libella kifejezéssel jelölték, éppen úgy mint a tizenkettőd-rész örökösét úgy mondták, haeres ex uncia.

Siciliában a litra két rendbeli leszállítása után egy kettős tizedes rendszer állott volt elő. Egyfelől az attikai didrachmon mint dekalitron tett 10 régi litrát, vagy ha úgy tetszik, tiz numust; másfelől a numus tett 10 leszállított litrát. Ugyan e kétszeri tizedelést találjuk a római ezüst pénzben is. A nagy ezüst pénz, a denarius tett 10 as-t; a kicsiny ezüst pénz, a sestertius tett 10 libellát. A denarius és sestertius törtjei számára a következő kifejezések és jegyek voltak közhasználatban; a dénárnál.

semis . . .	S	=	$\frac{1}{2}$	denarius	vagy	$\frac{2}{48}$
uncia . . .	—	=	$\frac{1}{12}$	"	"	$\frac{4}{48}$
semuncia . .	Σ	=	$\frac{1}{24}$	"	"	$\frac{2}{48}$
sicilius . .	∅	=	$\frac{1}{48}$	"	"	

A mikor a denárt már 16 asba számították, a törtjegyek segítségével ki lehetett fejezni a forgalomban volt pénzegységeket az as-ig úgy, hogy a quinarus volt S, a sestertius —, az as Σ∅ az az $\frac{2}{48} + \frac{1}{48} = \frac{3}{48} = \frac{1}{16}$; de már a semist és a quadrans nem lehetett kifejezni; a sestertius-ban való számításnál volt

quinque libellae . .	0.5	sestertius	vagy	$\frac{2}{40}$	jegy	S
libella	0.1	"	"	$\frac{4}{40}$	"	—
sembella v singula .	0.05	"	"	$\frac{2}{40}$	"	Σ
teruncius	0.025	"	"	$\frac{1}{40}$	"	T

és e számítással még ki lehetett fejezni a semis-t így —T az az $\frac{4}{40} + \frac{1}{40} = \frac{1}{10}$ sestertius; de már a triens és quadrans-t nem lehetett kifejezni. Itt természetesen hasonlóképpen a sestertius-t 4 asba számítjuk. De e jegyek és kifejezések éppen oly jól, sőt még jobban illenek abba a rendszerbe, a melyben a dénár 10 as, a sestertius pedig $2\frac{1}{2}$ as volt; mert a denarius tizedrésze éppen úgy kapja a libella nevet mint akármely más tizedrész, és ez esetbe a 10 as-os denárt véve alapul, libella és as egyértékű és egy jelentésű kifejezések, és a teruncius valószínű eredeti jelentése szerint három unciát vagy egy quadrans jelöl; a $2\frac{1}{2}$ as-os sestertius libellája vagy tizedrésze ellenben a quadrans, fele vagy a sembella = sextans és a teruncius az unciát jelöli. Ezek szerint e jegyekkel így lehetett írni: a denarius osztályaiban, quinarus = S, sestertius = —Σ, as = —, semis = Σ, quadrans = T; a sestertius osztályai pedig: dupondius S—, as ==, semis =, quadrans =—, sextans Σ, uncia

=T; és ebből világos, hogy eredetileg csak a következő négy jegy létezett:

semis	S	=	$\frac{2}{40}$	=	$\frac{1}{20}$
libella	—	=	$\frac{4}{40}$	=	$\frac{1}{10}$
sembella	Σ	=	$\frac{8}{40}$	=	$\frac{1}{5}$
sicilius v. teruncius	∅	=	$\frac{1}{40}$		

az az, hogy a legkisebb tört a negyvenedrész, és a nagyobbak részint kettőzés, részint tizszerezés szerint haladva a 2, 4 és 20 negyvenedrészre állítják elő.

Mikor Róma ezüst pénzt kezdett veretni, három fajtát becsátotta forgalomba, a melyek mindannyian *numus* jelölés alatt fordulnak elő, de meg vannak egymástól különböztetve a különböző érték jegyek X, V, IIIS által, mint *numus denarius*, *quinarius* és *sestertius*. Az a kérdés, hogy mi volt eredetileg e pénznemek törvényes sulya, mert névértékek tisztán ki van fejezve, 10, 5 és $2\frac{1}{2}$ egység, a mely nem lehet más, mint az a s. Kétséget nem szenved, hogy a köztársasági *denar* sulya *Neroig* törvényesen $\frac{1}{84}$ fontra volt szabva, az az 3.898 grammra, és ez a sulyok átlagosan véve meg is van, mert ha akad is számos könnyebb példány, sulyosabbakban sincs hiány, úgy hogy fel lehet tenni, hogy a kidarabolásnál a darabok sulyát nem egyenként, hanem átlagosan egyenlítették ki. Ám még ez nem bizonyoság arra, hogy az eredeti sulya a dénárnak is ugyanaz volt, sőt miután a római ezüst pénz veretése, a mint látni fogjuk, a pún háboruk előtt indult meg, valóban csodálatos volna, ha az e háboruk okozta pénz-válságok érintetlenül hagyták volna, holott a rézpénz értékét semmivé tették, és szükségbeli aranypénz veretését idézték elő. Már most csakugyan léteznek, noha nem nagy számmal, példányai a dénárnak, a melyek ódon szerű verete, mélyített felirata és az a sajátsága, hogy soha se hordanak se neveket se családi czimereket tökélyesen feljogosítanak, hogy a legrégebb keletűeknek vegyünk; e denárok, a melyek már szemre is nagyobbak, mint a közönségesek 4.57 és 4.45 gramme közt nyomnak, és a kezdetleges denárok, a melyek a dioskurok képit mutatják hátlapjukon, körülbelől ugyane sulyt mutatják (l. Mommsen i. h. 296 l. 11 jegyz.) *Borghesi* tehát helyesen állítja, hogy a legrégebb *denar* törvényes sulya 4 *scrupulus*, az az 4.549 gramme volt, a mit már az is valószínűvé tesz, minthogy aranyban is *scrupulusok* szerint voltak az egyes pénzek sulyai szabályozva. E szerint az eredeti *quinarius* 2 *scrupulus* = 2.274 grammeot nyomott, a *sestertius* pedig 1 *scrupulus* = 1.137 grammeot; tehát eredetileg egy font ezüsből vertek 72 *denar*t, 144 *quinariust*, 288 *sestertiust*. De ez az eredeti suly nem tartotta magát sokáig; azok közt a dená-

rok közt, a melyeken csupán czímerek vannak, vagy pénzverőhelyek monogrammjai még kivételesen akad egy-egy darab, a melynek sulya még emelkedik annyira, hogy 4 scrupulososnak lehet venni, de a mióta a város neve mellé a pénzverő mesterek névvonása jó a pénzre, a suly már nem különbözik többé a későbbiekétől, úgy hogy a denár sulyának leszállítása $\frac{1}{72}$ fontról $\frac{1}{84}$ fontra bé kellett, hogy következzen, mielőtt divattá vált a pénzverőmesterek neveit a pénzre tenni.

Plinius, h. n. 33, 3, 4 azt mondja: argentum signatum anno urbis CCCCLXXXV. Q. Ogulnio C. Fabio cos. quinque annis ante primum bellum Punicum, et placuit denarium pro decem libris aeris valere, quinarium pro quinque, sestertium pro dupondio et semisse; Livius epit. libri XV: Coloniae deductae Ariminum in Piceno, Beneventum in Samnio. Tunc primum populus Romanus argento uti coepit. Umbri et Sallentini victi in deditionem accepti sunt. Az első tehát 485-re teszi az első ezüst pénz veretését, az utóbbi, és vele más történetírók is 486-ra, mert 486 és 487 re vonatkozó események közé sorolja. Rómában tehát minden esetre már 486-ban verték a legelső ezüst pénzeket. Mi adott okot rá, arról semmi tudósításunk sincs. Hihető, hogy éppen akkor állították bé a római pénzverdét a Capitoliumon a tanácsadó Juno (moneta) templomában.

Az ezüst pénz béhozatala eleintén kétségen kívül nem módosíthatta az ezüst és réz értékarányát. Ezt bizonyítja mindenek előtt a numus elnevezés, a mely ugyan minden ezüst pénzre illik, de főleg a sestertiust illeti, annyira, hogy a hol numus minden melléklet nélkül áll, csak is sestertius lehet érteni; és valószínű, hogy a sestertius éppen azért kapta e nevet, mivel mint ezüst scrupulus éppen a régi sulyos rézpénz egység ezüst képviselője volt. Továbbá látjuk, hogy a sulyos as helyett, a melyről fennebb megmondtuk volt, hogy az új trientalis as béhozatala után is alapegysége maradt a számításnak, numus vagy sestertius van említve. Így pl. a XII. táblában az injuriára tett bírságokat 300, 150, 25 asra teszik (Gaius 3, 123; Gellius 20, 1, 13) és éppen anynyi sestertiusra (Paulus Collat. 2, 5, 5); az 537 ben fogadott játékokra kivett összeget Liv. 22, 10, így fejezi ki: aeris trecentis triginta tribus millibus trecentis triginta tribus triente; Plutarchus Fab. 4.: ἀπὸ σηστερίων τριακοσίων τριαζοντα τριῶν καὶ δεναρίων τριακοσίων τριαζοντα τριῶν ἔτι τριημοσία προσόριος; a hol egy ezer sestertius, hihetőleg írásbeli hiba következtében el van hibázva; a Voconius féle 585-beli törvény alá eső örökségek legkisebb értéke Gaiusnál (2, 274) 100,000 as, Pseudo-Asconiusnál (Cic. Verr. 2, 1, 41, p. 188 Orelli) 100,000 sestertius (l. még Dio Cassius 56, 10); a Fan-

nus féle fényüzés elleni törvény a rendes ebédre való összeget Gellius szerint (2, 24, 3) 10 asra. Athenaeus 6. 108 szerint $2\frac{1}{2}$ denárra szabja és így még számos példában a későbbi korból, a hivatalos számítás egysége majd sulyos as (aeris gravis), majd numus sestertius, a mi bizonyosan a legnagyobb zavarokat okozta volna, ha as és sestertius nem jelentettek volna egy értéket. Innen is van, hogy az aranypénzek értékjegyei csupa számok ↓ X, XXXX, XX, minthogy kiki tetszése szerint akár aeris gravis, akár numi sestertii hozzá tételével egészíthette ki. Semmi nyoma sincs annak, hogy valaha valaki az as-t, t. i. a sulyos ast a denár tized vagy tizenhatodrésznének tekintette volna. Amde ha a sestertius 1, a quinarius 2 és denár 4 sulyos assal volt egyértékű, azok az asok, a melyekből a denár, quinár és sestertiusra a rajta levő értékjegy szerint 10, 5 és $2\frac{1}{2}$ ment, semmi esetre se lehettek régi sulyos as-ok; mert hiszen az 1 scrupulosus sestertius nem érhetett $2\frac{1}{2}$ régi ast, a mely mintegy 600 scrupulust tett, ha Siciliában 1 scrupulus ezüst csak 250 scrupulus réz ért. Ha ellenben ez asnak vesszük az első sulyszállítás után elkészített 4 unciás ast, egyszerre új világság derül az egész ügyre; ugyanis:

a római állam átlátván, hogy a külföldi forgalmat csupa rézpénzzel nem lehet fentartani, elhatározta, hogy ezüst pénzt kezd veretni, és miután a suly szerinti fizetésekben járt ezüst egysége a mintegy 10 unciát nyomó sulyos assal egyértékű ezüst scrupulus, ezt mint numust kívánja az új ezüst pénz alapegységévé tenni. Amde az as felosztása 12 unciára, nem talált a numus felosztásával 10 libellára, és a sulyos uncia még meglehetősen nagy pénz volt, igen nagy legalább arra, hogy a legkisebb pénz lehessen; ehhez járult még, hogy a numus a nagy forgalomra nézve a világkereskedésben igen kicsiny pénz volt, és semmi külföldi pénzzel nem talált. Ha a numus mellé még quinariust és denariust is vertek, a 4 scrupulosus denár 4.548 és a két scrupulosus quinár 2.274 grammnyi sulyával meglehetősen találtak az attikai draehmával és triobolonnal, a melyek törvényes sulya 4.37 és 2.18 grammnyi volt. Ha ellenben az ast 4 unciára szállították, a sestertius mint 10 uncia réz egyenértéke $2\frac{1}{2}$ ast tett, a quinarius 5-öt, a denarius 10-et, és az új réz as tizenkettődörése, az új réz uncia, a denár $1\frac{1}{2}$ -a, a quinár $\frac{1}{3}$ -da és a sestertius $\frac{1}{3}$ -da lett és a nagy ezüst egység, a denár magában egyesítette az ezüst pénz saját tizedes rendszerét a rézpénz régi tizenkettedes rendszerével.

Itt látszik világosan, hogy az as sulyának alászállítása 10 unciáról 4-re, mért nem módosítja a pénz értéket. Ugyan az az ezüst egység, a numus sestertius egyenértéke a régi sulyos as-

nak és egyszersmind $2\frac{1}{2}$ uj asnak; tehát a $2\frac{1}{2}$ uj as egyértékű az 1 sulyos assal, a mi magától a 4 unciás asra vezet, mert éppen $2\frac{1}{2} \times 4$ éppen 10. De egyszersmind az is világossá lesz, hogy mi okozta az as sulyának leszállítását. Nem volt e rendszabály egyéb, mint egy előleges intézkedés, a mely az átmenetet eszközölte a rézértékről az ezüst értékre, a mi abban is lel bizonyítékot, hogy e leszállítás alkalmából lép fel a decussis, a forgalomba bocsátandó denár réz képviselője, a mely azonban visszavonul, mihelyt előállott a denár maga. Már most az időt is meg tudjuk határozni: az ezüst pénz veretése 486-ra esik kétségtelen bizonyságok szerint; a rézpenz alászállítása meg kellett, hogy előzze ez intézkedést legalább is egy évvel, tehát legkésőbbre 485-re tehető. A régi írók azt híven, hogy a leszállítás 490-ben történt, éppen az által jöttek bele abba a tévedésbe, hogy az eredeti denár 10 sulyos ast ért, holott már most világosan láthatjuk, hogy tiz 4 unciás asnak volt egyenértéke. Ne feledjük el azonban, hogy ez értékarány helyesen csak is a 4 scrupulust nyomó eredeti denárról áll, a valósággal 4 unciára szabályozott trientalis assal szemben.

Miután az arany pénzeket későbbben tűzetesen fogjuk tárgyalni, kövessük most az ezüst pénz további fejlődését és viszonyait a rézpenzhez a köztársaság korában.

Tekintsük meg legelőbb azokat az intézkedéseket, a melyek a pénzverdekre és az azokat igazgató hivatalnokokra vonatkoznak, már fennebb láttuk, hogy a pénzverde beállítása a Capitoliumban a Juno Moneta templomában körülbelől egyidejű az ezüst pénz kibocsátásával; ugy látszik azonban, hogy a pénzverde igazgatására és a pénzverés vezetésére és eszközzésére nem szervestek mindjárt eleintén állandó külön hivatalt; daczára annak, hogy az állam legfőbb hivatalnokait, azokat t. i., a kik az „imperium“ név alá egybefoglalt teljhatalmakkal voltak felruházva, következetes elvszerűséggel távol tartották a pénzverés és pénzkezelés minden teendőitől. A leletek azt látszanak bizonyítani, hogy az ezüst pénzt eleintén nem bocsátották ki nagy mennyiségben; és noha az uj pénz nemes fême, mint olyan, a mely az egész világ forgalmában volt a pénzérték általánosan elismert képviselője, csakhamar azután, hogy Rómában is törvényesen vált a pénzérték valóságos mértékévé, szemlátomást tulsulyt nyert a réz felett; mégis tetemes ideig tartotta fenn magát a rézpenz, mint rendes eszköze a forgalomnak, az az mint sajátlagos folyó pénz, és csak azután engedte át a tért egészen az ezüstnek, miután 537-ben a Fabius féle törvény valóságos váltó pénzzé értéktelenítette, a mely csak névleg, de nem tényleg volt a maga értékének képviselője. Ennek alap-

ján nagyon valószínű, hogy az ezüstpéNZ béhozatalát legközelebb követő időben a péNZverde nem működött folytonosan, hanem csak időről-időre fordult elő benne egy-egy bizonyos mennyiség fém péNZzé feldolgozása, a mit aztán a körülményekhez képest vagy valamely már létező hivatalokra vagy hivatalos testületekre, vagy pedig egy-egy e végre a senatusból esetről-esetre kiküldött külön bizottságra bíztaK. Későbbben, mikor a mind növekedő szükséglet következtében folytonosan kellett a péNZverdének dolgoznia, külön hivatalt is szerveztek annak igazgatására és kezelésére, a mely hivatal tres viri aere, argenteo, auro flando, feriundo (III VIRI A. A. A. F. F.) czim alatt ismeretes, a mely ugyan köztársasági pénzekben nem fordul elő, de Cicero fam. 7, 18 világosan példálódzik rá, és így valószínű, hogy a köztársaság korában még más czimekkel váltakozott, mert egy $7\frac{5}{16}$ -beli vereten, aranypénzen még A(uro) P(ublico) F(eriundo) áll helyette; a császári korban azonban már hivatalosan megállított czim, és szóltiben fordul elő pénzekben és feliratokon: a közbeszédben triumvir Monetalis is divatozott, sőt feliratokban még III VIR MONETALIS A. A. A. F. F. Valószínű, hogy e hivatalnokok nem csak péNZt verettek, hanem rúdakra is öntötték a nemes fémet, és úgy látszik nem csak az állam pénztára számára verettek péNZt, hanem a közönségnek is szolgáltatottak vert péNZt beadott fémetért. Mekkora személyzetről rendelkeztek, mily ellenőrzés alatt állottak, arról halgatnak ókori adataink, éppen oly kevésé szólnak arról, hogy e hivatalt mikor szervezték Mommsen többször idézett munkája 367 l. kimutatja, hogy mint választás alá eső állandó hivatal csak a hetedik száz második felében mintegy 650 és 665 közt lépett ugy életbe, hogy határozott rangsorozatot kapott az államhivatalnokok rangfokozatában, rendesen megelőzte a quaesturát, és mintegy 27 éves életkorhoz volt kötve, de tartama hihetőleg egy évnél tovább tartott. Körülbelől ugyanez időtől fogva látjuk állandóan neveiket is a pénzekben.

Mikor a régi sulyos as 486-ban a négy unciásnak adott helyet, és ez utóbbinak sulya az első pún háboru alatt lassanként annyira szállott volt, hogy 537-ben egy unciára kellett törvényesen szabályozni, egyszersmind értékét is leszállították az as-nak, és azt határozták, hogy az unciális uj as $\frac{1}{16}$ -da legyen az időközben sulyában hasonlóképpen $\frac{1}{81}$ fontra apadott denárnak, holott az előtt a négy unciás as tizedrésze volt a 4 scrupulust nyomó régi denárnak. Csupán a katonák zsoldjában tartotta meg az as régi értékét, mert a katonáknak azután is 10 asba adták a denárt. E rendszabály azonban a régi pénzbeli as-t, a mely a denárnak tizedrésze volt, csak a péNZverdében

szüntette meg, az az azt eszközölte, hogy a pénzbeli as még képzeteleg se lehetett többé 4 uncia rézzel egyértékű; a számításban azonban a régi egység nem ment ki divatból. Ha apróra vesszük, a dolog így áll: a meddig a trientalis láb fennállott, a rézpenz még valóságos pénz volt; 1 scrupulus ezüst, a sestertius, egyértékű volt $2\frac{1}{2}$ as-sal, az az 10 uncia vagy mintegy 250 scrupulus rézzel; ám ha a sestertius sulya $\frac{6}{7}$ scrupulusra szállott, és ezt egyértékűnek határozták 4 uj as-sal, a mely együtt 4 unciát vagy 96 scrupulust nyomott, az ezüst aránya a rézhez lett $96 : \frac{6}{7} = 112 : 1$, az az, azt határozták, hogy a réz pénz, a mely már csak váltópénz volt, két anynyit érjen névleg, mint a menyinit valósággal ért; ez nem lehetett valami különös befolyással a pénzviszonyokra, mert ha szinte tetemes mennyiségben volt is rézpenz a forgalomban, ez már nem a maga, hanem az ezüst folyó pénz értékének volt névleges képviselője, és mint ilyen nem okozott bajt, ha még értéktelenebb lett volna is, ha csak bizonyos lehetett mindenki, hogy névértéke szerint akadálytalanul jár. Éppen úgy nem esinált bajt, mikor 665-ben a Papirius féle törvény az unciális lábat is megszüntetvén a félunciás láb jött divatba, sőt azután oly as is fordul elő, a mely csak $\frac{1}{8}$ unciát nyom. A réz pénz veretése nem sokára, 670 és 680 közt merőben megszűnik, és mintegy fél százig Rómában általában csak ezüst pénzt vertek.

Ha az eddig elősorolt változásoknak és módosításoknak általában véve nagyon csekély befolyása volt a forgalmi viszonyokra, és e befolyás ugyszólván a folyó pénz értékét alig érinté; annál feltűnőbb volt a Valerius féle törvény hatása, a mely 668-ban a megszorult adósok javára egyenesen a számítás alapegységét változtatta meg. Láttuk ugyanis, hogy két féle as volt rendszeren minden számítás egysége; a nagy forgalomban ugyanis a régi sulyos u. n. libralis as szerint számítottak, a katonák zsoldjában pedig és alkalmasint egyebütt is az apró forgalomban az $\frac{1}{10}$ denárt tevő pénzbeli as-ban számítottak. A Valerius féle törvény a libralis régi ast eltörölte, és a pénzbeli uj ast tette helyébe, a mely a denárnak $\frac{1}{16}$ -da volt, azt határozván, hogy a régi sulyos as-ban, illetőleg sestertiusban elvállalt tartozást uj as-sal, az az $\frac{1}{8}$ sestertiussal lehet megfizetni. Ez csak ugyan nem volt egyéb, mint törvény által szentesített általános vagyonbukás, a melyben a hitelezők követeléseiknek három negyedét merőben elvesztették. Sulla eltörölte ugyan ismét ezt a törvényt, és helyreállította a régi pénzértéket; de ideig óráig mégis érvényben volt. Mindazonáltal a denárt és az ezüst pénz lábát e törvény se módosította, sőt, miután a katonák zsoldjára a Valerius féle törvény alkalmasint nem terjedett ki, még az

értékjegy is változatlan maradhatott: de a rézpenz megszűnik valóságos érték képviselője lenni, és a valóságos alapegysége a pénzértéknek már többé nem rézben, hanem csupán ezüstben létezik.

Hogy a denár sulya az eredeti 4 scrupulusról vagy $\frac{7}{2}$ fontról $3\frac{3}{7}$ scrupulusra vagy $\frac{1}{84}$ fontra apadott már meg volt mondva. A megmaradt pénzekből ítélve e leszállítás nem törént egyszerre, törvény vagy határozat alapján, hanem lassanként és észrevétlenül; mindenestre nagyon korán, és hihetőleg az 537-beli átalakítás kapcsán nyert szentesítést a tényleg már végbe ment apasztás, és ez időtől fogva Neroig a denár törvényes sulya többé nem változott. A római ezüst pénz általában véve tiszta ezüsből készült, és ennél fogva nekünk könnyű a római pénzek értékét mai pénzben kifejezni. Miután t. i. 1 gramme tiszta ezüst nálunk 9 krajczárt ér, azt találjuk, hogy:

a régi 4 scrupulust vagy 4·548 grammeot nyomó denárt véve alapul:

1 denár	ért csaknem 41 krt. és nyomott 4·548 grammeot
1 quinár	» » » » 1·274 »
1 sestertius	» » » » 1·137 »
a későbbi $\frac{1}{84}$ fontos vagy 3·898 grammeot nyomó denárt	
1 denár	ért 35 krt. és nyomott 3·898 gr.
1 quinár	» 17·5 » » 1·949 »
1 sestertius	» 9 » » » 0·925 »

Ebből azt látjuk, hogy ez utóbbi denárt 10 asba számítva, és a rézpenz értékét a megfelelő ezüst pénzhez szabva, ért:

1 as	4 krt azután 3·5 krt, és
1 uncia $\frac{1}{3}$	» » $\frac{7}{24}$ »
ha pedig az ast az utóbbi denár 16-odrésének vesszük	
1 as	ért $2\frac{1}{4}$ krt,
1 uncia	» $\frac{3}{16}$ »

A római állami pénzverde rendszerint becsületesen dolgozott, de az állam, hihetőleg a második pún háboru által előidézett pénzzavarán rendes úton nem tudott segíteni. Híjába áldozott az egyes polgár; anynyi pénzt, a melyet e nagyszerű, az állam minden segédforrásait csaknem kimerítő, és azon kívül eleintén még elég szerencsétlenül folytatott háboru elnyelt, még sem bírták előteremteni. Nem csuda tehát, ha rendkívüli módokhoz nyultak. Természetesen rá bukkantak arra a módra is, hogy jóféle és teljes értékű pénz helyett értéktelent bocsátottak forgalomba, a mely csak színleg hasonlított a jó pénzhez, de a melyet törvényes kényszer jó pénz gyanánt parancsolt elfogadni. A római állami pénzverde bélelt denárokat bocsátott ki.

E bélelt denárok rézből, ritkán vashól, állanak, és csupán egy nagyon vékony ezüst lemezzel vanuak bévonva. Az ily bélelt pénzek kibocsátását nem a rómaiak találták fel, de igen is alkalmazták. A kibocsátás rendszabálya lényegesen ez volt: a pénzverde, a mikor bizonyos veretű denárokat készített, a valószínűs, jóféle ezüst denárok között bizonyos arányban elegyített ily bélelt denárokat, a melyeket a közforgalomban mindenki tartozott a denár teljes értékében elfogadni, ha szinte bizonyos volt is benne, hogy értéktelenek. A hagyomány szerint ez legelőbb a második pün háboruban történt 537 táján; csakugyan nem is fordul igen elő régibb veretű bélelt denár; ám de a későbbi denárok közt is vannak bizonyos veretek, a melyek, mondhatni, soha sem béleltek, holott más veretű denárok csaknem többnyire azok; sőt a császári korban némely veret nem is fordul elő jóféle denáron. Kétségen kívül felhasználták az állam ez eljárását egyes családok is, de kétségtelen, hogy e család pénzek nagy tömege az állam pénzverdejéből került. Igen hihető, hogy az állam, miután e pénzeket kibocsátotta világosan megtiltván, hogy jó vagy rossz voltukat vizsgálgassák, magára vállalta azt a kötelezettséget is, hogy jobb időkbén majd visszaváltja; de úgy látszik, hogy e várakozásnak soha egész terjedelmében meg nem felelt. Képzeltető, mennyi zavar lett ennek a következtése. Cic. de off. 3, 20, 80 mondja a Cinna koráról: *iactabatur illis temporibus nummus sic ut nemo posset seire quid haberet*; minthogy a tilalom daczára kétségen kívül, a ki csak tehetette, félre tette a jó denárokat, és jobbadán csak a béleltek maradtak forgalomban, a dolog annyira ment, hogy maga az ezüst pénz is elvesztette a hitelét, és a forgalom fenn akadt. Csak ebből lehet megérteni, mért tüntette ki a nép oly nagyon M. Marius Gratidianus praetort, a ki 670-ben próbáló hivatalokat állittatott fel, a rossz pénz kényszer árfolyamát megszüntette, és hihetőleg a forgalomban levő bélelt pénzeket beváltatta. Sulla itt is helyreállította a kényszerárfolyamot, de nevezetes, hogy Caesar nem csak nem bocsátott ki bélelt ezüst pénzt, hanem hihetőleg a forgalomban levőt is beváltatta.

A denáron, quináron és sestertiuson kívül még egy más fajja az ezüst pénznek is létezett Rómában nagyon furcsa és sajtós viszonyok közt. Ez az úgy nevezett *victoriatus* és fél*victoriatus*. Nevét e pénznem a rajta levő *Victoria*-tól vette. Értékjegye az egész *victoriatus*on soha sincs, a fél *victoriatus*on S; világos bizonyosága annak, hogy a *victoriatus* egység, az az, nem valami más nagyobb egységnek része Kétségtelenül áll, hogy a *victoriatus* eredetileg 3 *scrupulust* az az 3·41 grammeot nyomott és ennél fogva úgy tűnhetnék fel, mint

ha a denárok $\frac{3}{4}$ -de akart volna lenni; de e pénznem nem tartozott a római pénzrendszerhez; mert egyfelől, mint már láttuk egész egység volt; másfelől soha sincs rajta értékjegy, a mely pedig a valódi római pénzen soha se hiányzott. A régi írók tudósításaiból (Plin. 33; 3, 46; Maecianus 45; Liv. 41, 13, 7 és 45, 43, 5) arról értesülünk, hogy e pénznem voltaképpen hazája Illyricum, a hol hihetőleg 525-ben, a mikor a tartományt mint római provinciát szervezték, a római helytartók e pénzt mint tartományi pénzt verették, főleg a Görögországgal való kereskedelmi forgalom számára, a mely feltevést támogatja az a körülmény, hogy a massiliai, rhodusi, egyiptomi és syriai drachmától oly keveset különbözött, és ennél fogva a forgalomban e pénznemekkel elegyesen és egyenlő értékben járhatott. Miután a denár sulya $3\frac{3}{7}$ scrupulusra szállott, a victoriatus is aránylag apadott és mintegy 3.92 grammenyi lett. Rómában a victoriatus külföldi pénznek tekintették, az az, nem tulajdonítottak neki határozott pénzértéket, hanem úgy vették, mint árut, a mint Plinius mondja (i. h.) *hic numus ex Illyrico advectus mercis loco habebatur*, és éppen úgy Maecianus: „*ac peregrinus numus loco mercis, ut nunc tetradrachmum et drachma habebatur*. Mindazonáltal verték egészen a 6-ik százig, a mikor merőben megszűnt, és aztán nem sokára a Clodius féle törvény a victoriatus mint külön álló pénznemet megszüntetvén, a még forgalomban levő victoriatusokat egyértékűvé tette a quinarius-sal és Cicero idejében victoriatus és quinarius már merőben egy jelentésű kifejezések voltak.

Noha a római ezüst pénzérték alapegysége a numus sestertius volt, és a számítás is sestertiusban folyt, a valóságos folyó pénz legnagyobb része denárban állott, a melynek verete a 7-ik százig változatlanul megtartotta a főlapon a női istenség szárnyas sisaku fejét (dea Roma?), a hátlapon legelőbb a kiszegzett dzsidákkal nyargaló dioskurok későbbben a biga, előbb Dianával azután más istenséggel, még későbbben a quadriga Jupiterrel majd más istenséggel is szerepeltek. Olykor a széle ki volt rezézve. Innen a gyakran előforduló jelzések: numus bigatus, quadrigatus, serratus. Az értékjegye állandóan X vagy későbbben ✱; a XVI. csak kivételesen fordul elő. A quinarius és sestertius verése 537 táján megszűnt, és csak Caesar korában kezdték e két pénznemet ismét veretni.

Még arról kell itt röviden megemlékeznünk, mily kifejezésekkel éltek a rómaiak a pénzsámításban a sestertius alapegysége mellett. Ezerig egyszerűen számlálták (Colum. 3, 3, 9: *mille nongentos quinquaginta sestertios numos* = 1950 sestertius); ha több ezerről volt szó, vagy rendes nyelvszokás szerint

az ezek mellé sestertius többes sajátító esetét tették, vagy egy sajátóságos szólammal a sestertiust mint melléknevet tették millia mellé, és olykor aztán millia el is maradhatott; csak költségnél áll millia magára. A szokott kifejezések im ezek:

Col. 3, 3, 13: duo millia sestertiorum = 2000 sest.

Plin. 10, 20, 45: sestertiūm sexagena milia = 60000 sest.

Varro de r. r. 3, 6, 1: sestertiūm sexagena milia numum = 60000 sest.

Cic. Verr. II, 3, 60, 140: quinque milia numum = 5000 sest.

Varro de r. r. 3, 17, 3: duodena milia sestertia = 12000 sest.

Cic. Parad. 6, 3: sexcenta sestertia = 600000 sest.

Gell. 5, 2: sestertia trēcenta duodecim = 312000 sest.

Juven 4, 15: sex milibus = 6000 sest.

igy ment tovább 900000 sestertiusig. Egy millió sestertius volt: decies centena millia sestertium; de e helyett rendszeren szóval és írásban csak decies sestertium járta, és éppen ez értelemben mondták vicies, tricies, centies, milies és tovább sestertium. E kapcsolatban aztán sestertium nem úgy szerepel többé mint többes sajátító eset, hanem mint köznevező, a mely néha a szorzó számnév mellől el is maradhat, úgy hogy vicies magára éppen annyira mint vicies sestertium; és a sestertium mint számtani műszó 100000 db. sestertiust jelentvén ugyszólván egységgé válik, a mely a mi pénzünk szerint 8750 frtot ért.

Milies sestertium = 1000×100000 vagy 100 millió eleibe tett szorzó számok által állanak elő ez öszszeg többszöröse; így Svet. Aug. 101: quaterdecies milies = 14000 sestertium vagy 1400 millió sestertius; ellenben milies et quingenties = 1500 sestertium vagy 150 millió sestertius.

A mondottak szerint értendők a következő kifejezések:

Sestertia tria millia et quadringenti octoginta numi, 3480 egyes sestertius, a mi pénzünkben $304\frac{1}{2}$ forint. Col. 3, 3.

XXXII milium quadringentorum LXXX numerum, 32480 egyes sestertius, a mi pénzünkben 2842 forint. Col. 3, 3.

Sestertium deciens et octingenta milia, 1080000 egyes sestertius, a mi pénzünkben 94500 frt. Cic. Verr. II., 1, 39, 100.

Viciens ducenta triginta quinque milia quadringentos decem et septem nummos, 2235417 egyes sest., a mi pénzünkben 195609 frt. 49 kr, Cic. Verr. II., 1, 14, 36.

de mindjárt u. o. így is: sestertia mille sescenta triginta quinque milia quadringentos decem et septem numos, 1635417 egyes sest.; a hol mille nyilván decies helyett áll.

A sestertius, sestertia, sestertium szókat rendszeren nem irták ki, hanem azt irták helyette **HS** vagy gyakrabban **HS**. Ha

a számnevek tisztán és egészen ki vannak e jegy mellett írva, jelentése nem lehet kétes; HS decem nem tehet egyebet, mint sestertii decem; HS decem milia, csak sestertia decem milianak olvasható, és HS decies bizonyosan sestertium decies. Ha számjegyeket írtak, az ezresek a számjegy felébe tett fekvő vonás, a 100 ezreket a számjegy felibe tett e vonáson kívül, még kétfelől tett két függőleges vonás jelölte; tehát HSX = sestertii decem; HS \bar{X} = sestertium decem milia vagy sestertia decem milia, és HS $\bar{\bar{X}}$ = sestertium decies. Ha e vonásokra nem ügyeltek kétség támadott. Így beszéli Svetonius (Galba 5.) hogy Livia Augusta Galbának sestertium quingenties hagyott végrendeletében, de Tiberius ez összeget lehozta ad quingenta (sestertia), quia notata non perscripta erat summa; tehát vagy hibásan volt írva HS \bar{D} e helyett HS $\bar{\bar{D}}$, vagy tán csak HS \bar{D} állott a végrendeletben, a mit a fukar Tiberius a maga kénye szerint értelmezett.

A köztársaság korában az állam csak kivételesen és nagyon rövid ideig veretett arany pénzt. Plin. 33, 3, 47, e dologról úgy értesít: aureus numus post annos LI percussus est quam argenteus, ita ut scripulum valeret sestertios vicens, quod effecit in librali ratione sestertiorum qui tunc erat $\bar{V}DCCLX$, ha ugyan el lehet fogadni Mommsen igazítását. Ebből azt látjuk, hogy az első arany pénzt Rómában 51 évvel az első ezüst pénz után verték, és miután az ezüst pénz 436-ban keletkezett, az első arany pénz veretése 537-re esik, ugyanazon évre, a mely több tekintetben nevezetes a római pénzügy fejlődésében. Továbbá látjuk azt is, hogy az arany pénz lábát ugy határozták meg, hogy a scrupulus arany 20 sestertius értékének képviselője legyen. Csakugyan léteznek is ily arany pénzek, a melyeket a $\bar{\downarrow}$ X, XXXX, és XX értékjegyek, 60, 40 és 20 sestertiust érőknek mutatnak, és a melyek csakugyan 3 (3·41 gr.) 2 (2·27 gr.) és 1 scrupulust (1·13 gr.) nyomnak. Éppen ezek az arany pénzek azok, a melyek oly fontosak a római font valóságos sulya meghatározásában.

Miután a scrupulus arany 20 sestertiussal vagy 5 denárral volt egyértékű, a denár pedig éppen akkor vált törvényesen $\frac{1}{84}$ fontnyivá, egy font ezüst, a mely 336 sestertiust tett, egyértékű volt $16\frac{1}{2}$ scrupulus aranynyal, a mi azt az arányt adja: arany: ezüst = $17\frac{1}{2}$: 1.

(Vége köv.)

A hazai vármegyék és városok czimerei.

(Vége.)

A hatósági színeket illetőleg városi s vármegyei czimereink közül még többet bemutathatnánk, melyekből még inkább igazolni lehetne, hogy a hatósági színek eredetöket a czimermező, ábrák s küljárulékok színeitől nyerik.

A hatóságok t. i. megyék és városok hivatalos színeiket nem csupán zászlóikon, hanem pecséteik lepecsételésénél, azok zsinorjain, a megyei vagy városi hajduk s huszárok öltőnyein, különösen ezek öltőnyeinek zsinorjain, tarsolyain s egyéb főleg ünnepélyes alkalmakkor díszítésül is használták s használják.

E színekről különben eddigelé szakmunkákban említés nem tétetik s ha olykor városaink s megyéink czimerei szakmúvekben fejtegettetnek is, soha a megye vagy város színét nem tárgyalják, éppen azért még e színek kérdése a czimerészlet terén bővebben felvilágosítandó részletekhez tartozik.

Nézetünk szerint e színek a czimerekkel együtt tárgyalhatók, de tárgyalandók is, mert a színek közvetlenül a czimerek mezői, ábrái s küljárulécai színeitől veszik eredetöket s így a czimerekkel, ezek által pedig a hatósági czimerészettel szoros összefüggésben vannak. Ezért valahányszor bármelyik megyei vagy városi czimerről, azt szakszerűleg ismertetve megemlékezünk, mindig szólanunk kellene azon hatóság által használt hivatalos színekről is, kiterjeszkedve azon vonatkozásra, melyet ezen hivatalos színek és a czimeren előjövő színek közt észlelünk.

*

Értekezésünk befejezésénél szükségesnek tartjuk felemlíteni azon forrásokat, melyek a czimerek tanulmányozásánál vezérfonalul s alapul szolgáltak. E tekintetben számtalan akadályokkal kellett megküzdenünk, mert a kutfők igen gyér számmal vannak s a mik vannak is, egy nagy részök nem megbízható, különösen a czimerrajzokat tekintve, ezért azt lehet mondani, hogy sok tekintetben inkább mint uttörők küzdöttünk és sok helyt csak bolyongtunk a járatlan utakon, nem egyszer minden kalauz s vezérfonal nélkül.

Az elszórva levő kutforrások részletes felemlítése itt felesleges, mert a mű folyamán rendesen idéztük a forrást, melyre támaszkodtunk. A czimerrajzokat tekintve azonban, mégis czélszerűnek véljük az általunk használt kutföket, habár csak névleg jelezni is a felmerült talánk általun elkövetett tévedések igazolása szempontjából.

Értekezésünknel használtuk a következő gyűjteményesen közzé tett czimer rajzokat: 1) *Cerographia Hungariae seu notitia de insignibus et Sigillis Regni Mariano Apostolici* mű rajzait, melyben 35 vármegye s 30 város czimere közöltetik; 2) „Magyar Atlasz című Görög által megkezdett s Márton József által folytatott s befejezett térkép gyűjteményben közölt vármegyei czimer rajzokat, hol minden megye térképén annak czimere is látható; 3) Lencső Mihály János által 1839-ben kiadott „Magyar törvényhatósági czimer lap” rajzait, melyen 58 vármegye s szabad kerület czimere közöltetik; valamint ugyanezek nevezett által „A szabad királyi és Bánya városok eredeti czimerei” czim alatt közölt czimerlap rajzait, melyen 52 város czimere jön elő; — 4) végre értekezésünk befejezésekor vettük kezünkhöz Altenburger Gusztáv, Rumbold Bernát és Tagányi Károly által kiadott és szerkesztett: „Magyarország czimertára” című igen becses mű I-ső füzetét s a mennyire lehetett művünkhöz adatait fel is használtuk, miután számtalan oly becses dolgok közöltetnek ebben, melyekkel értekezésünket kiegészíthettük; a belső czimerábrákat tekintve. A czimerpaizsok kül alakját s a küljárulékokat illetőleg azonban bár több eltérésre akadunk a *Cerographia* s Lencső-féle rajzok összehasonlítása után, mindazonáltal e tekintetben ezen külömben rendkívül becses mű rajzait egész valójukban hiteleseknek nem tarthatjuk, mert maguk a szerzők beismerik, hogy ott, hol a kor gyarlósága vagy csak éppen a festő vagy a vésnök ügyetlensége miatt hibásan lett ábrázolva a czimer, akkor azt, a hol lehetett szigoruan a czimertani szabályoknak megfelelőleg állították elő. Ezen eljárás magában véve igen helyes, minthogy azonban mi a paizs alakra s az összes küljárulékokra értekezésünkben sulyt fektetünk, holott ők ezekre különös figyelmet — saját beismerésök szerint — nem fordítanak, azért azok eredeti alakját kellett figyelembe vennünk, habár azok szabály ellenesek is, annál inkább, mert értekezésünk alapjául a történelmi multat s a czimerek történelmi fejlődését vettük. Külömben a kiadók s szerkesztők által megindított eme vállalat valóban hiányt pótol s örülnünk kell, hogy végre szakirodalmunk ily igen becses művel gyarapodik.

Ezen imént elősorolt műveken kívül használtuk a Somogyi Ede által szerkesztett s közelébb megjelent „Magyar Lexicon”-hoz mellékelte nem külömben az „Ország-Világ” című lapban közzé tett czimer rajzokat s leírásokat. Az említett művek mellett egyéb más művekben elszórvá megjelent czimerrajzokra is figyeltünk s a mennyire lehetett a több helyen közölt czimerek rajzait mindenkor összehasonlítva vettük vizs-

gálat s tanulmányozás alá, mi annál inkább szükséges volt mert gyakran a több helyen közlött ugyanazonos czimer alakjai nagyon elütőleg jelentek meg, pl. Szabolcs megye négyelt czimerpaizsa jobboldali alsó mezőjén a Cerographia rajzán egy térdeplő s bekötött szemű Amor alak látható kezeit összekulcsolva s hátán az ijtartó. A Görög féle Atlasz ugy Lencsó féle czimer lapon pedig fa törzs jön elő, három csonka ággal. Libetbánya czimerén a Cerographiában egy térdeplő püspök jön elő, a Lencsó féle táblán pedig egy álló szent alak jelenik meg s nem is püspök süveggel, de szent fényel.

Ennyi nehézséggel s bajjal kellett megküzdenuünk értekezésünk összeállításánál s így nem lehet csodálni, ha nagy figyelem mellett is tévedések csusztak be annak szövegébe, melyeket kijavítani s helyrehozni későbbi kutatások feladata leend, ha majd a cimerek eredeti alakjokban, helyes rajzokkal s alapos leirással tétetnek közzé.

A hajdan hatalmas és tekintélyes szerepet vivő vármegyék s városok jelképeinek a cimereknek, mind történelmi, mind czimerészeti szempontból való vizsgálódását befejezve, azon óhajunk kijelentésével bocsátjuk szerény műünket a közönség elé, hogy ezt, mint a nehézségekkel megküzdött munkásság eredményét tekintsék, melynek összeállításánál a jóakarát s a buzgalom nem hiányzott, azonban a felmerült számtalan akadályok a siker kivívását nem egyszer csak jámbor óhajjá tevék. De a feltornyosult nehézségek mellett is lelkesített ama tudat, hogy a hajdan hatalmas városok s vármegyék történelmi multja s belélete felderítéséhez e csekélységgel is járulunk; mely történelmi mult kellő megvilágosítása jelenleg, midőn még megyéink s városaink habár a régi hatalomnak csak csekély foszlányaival bár, de birnak: annál inkább szükséges, mert a változó viszonyok forgandósága az újabb kor más s elütő irányu eszméi hatalmas s ellenkező áramlatu befolyása alatt nem tudni, hogy még e foszlányok is a legközelebb jövőben szét robbantva nem e hullanak szerte! Ezért a régi nagyságnak s a régi hatalomnak ezen korunkig megmaradt jelvényeit buzgalommal ápoljuk és tanulmányozzuk, mielőtt még az idők és viszonyok hatalmas végképpen megdöntené az alkotmány hajdani bástyájának a megyéknek, ugy a cultura terjesztőjének a városoknak — ugy mint azok a multban voltak — létjogát s átadná őket a multnak, a történelemnek, mint átadott sok mást, mely még létezési joggal birt volna.

Drága emlékek ezek, melyekhez annyi létérti harc, annyi szenvedés; — a jog terén s a harc mezején annyi küzdelem története van csatolva; de melyek mégis nem csüggedésre, hanem az ősök példáján buzdulva hasonló tette hevítenek. A magyar történet százados küzdelmeiből emelkednek ki e czimerek dicsőségesen és büszkén, mint a vármegyék s városok jelvényei, hirdetve hogy a jog s igazságért a békés zöld asztal mellett ép úgy, mint a harczmezőn eleget tettek kötelezettségöknek, hirdetve azt, hogy az alkotmányos szabadságnak s a nemzetiségnek és e nemzet összes jogainak a legnagyobb viharok közt is rendíthetlen hívei, pártfogói és védői voltak az általuk jelképezett vármegyék és városok.

Hattuyffy Dezső.

Az erdélyi Muzem részére 1880. év october, november, december és 1881. január hóban beküldött adományok jegyzéke.

I. Könyvek: A bécsi cs. tud. Akadémiától, nyomtatványaiából 28 köt. — A bajor kir. tud. Akadémiától, Sitzungsberichte der philos. hist. Classe. 1880. 2. 3. Heft. München. 1880. és 6 darab akadémiái értekezés. — A szebeni Verein für siebenb. Landeskundétól, Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermanstadt und der sächsischen Nation. I. Bd. Hermannstadt 1880. — A magyarországi Kárpát-egylettől, Bibliotheca Carpatica. Összeállította Payer Hugó. Igló. 1880. — A Keresztény Magvető szerkesztőségétől, Keresztény Magvető. 1880. 5-dik füzet. Kolozsvár 1880. — Bunyitai Vinczétől, az egyedi apátság története. N.-Várad 1880. — Dr. Réthy Lászlótól, Anonymus az erdélyi oláhokról Budapest 1880. Bükk Gézától, Gyöngyösi István, Murányi Venus. H. és év n. — Mathezer Mártontól, Elbeszélések, Losonc. 1880. — Gámán J. örököseinek nyomdájától 35 darab nyomtatvány — Stein János nyomdájától 4 darab. — Filtsch S. szebeni nyomdájától 1 drb. — Michaelis Ferencz szebeni nyomdájától 1 db. — A gy.-fejevári püsp. lyceum nyomdájától 1 drb. — Az aradi g. n. e. püspöki nyomdától 1 drb. — Zeidner brassai kiadótól 2 füzet. — Dr. Hőgyes Endrétől, Közlemények a kolozsvári egyetem általános kór- és gyógyszer-tani intézetéből. Kolozsvár 1880. — A m.-vásárhelyi, nagy-enyedi és zilahi ref. főiskoláktól, Értesítő 1879/80 évre. — A képviselőház kiadó hivatalától, a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek a közoktatás állapotáról szóló 9-ik jelentése. Budapest. 1880. — A kolozsvári keresk. és iparkamarától, Jelentés a kerület gazdasági, kereskedelmi,

ipari és forgalmi viszonyairól 1879-ben, Kolozsvár 1880. — Az erd. evangélikusok egyházi főtanácsától, Statistisches Jahrbuch der ev. Landeskirche in Siebenbürgen. 5-er Jahrg. Hermannstadt. 1880. — A Verein für siebenb. Landeskundétól, Archiv des Vereins. Neue Folge XVI. Bd. 1 Heft és Jahresbericht für das J. 1879/80. Hermannstadt. 1880. — Az erd. gazdasági egyesülettől. Fekete Lajos, Beszélgetés az új erdőtervényről. Kolozsvár 1880. — Bántó Sámueltől 11 kötet könyv (Humboldt, Kosmos 1–4 Bd. Stuttg. u. Tübingen. 1845–1848. — Briefe über Humboldt's Kosmos. Bearb. von Beruharu Cotta. 1–3 Bd. Leipzig 1855. — Pouillet, Lehrbuch der Physik. 1. 2. Bd. Braunschweig. 1852. — Hegel, Encyclopaedie der philos. Wissenschaften. Berlin 1845. — Weigelt, Geschichte der neueren Philosophie. Hamburg. 1855.) — Filep Elektől, Estreicher. Pohnische Bibliographie des XV. u. XVI. Jahrhunderts. Krakau. 1875. — Versényi Györgytől, Beszédei. Losoncz. 1880. — Káplány Gézától, Tövisék és virágok. Lugos. 1880. — Löw, Gerula és társa brassai nyomdájától 3 darab. — Schmiedeecke A. szebeni kiadótól 3. — Filtsch szebeni nyomdájától 1 drb. — A m.-vásárhelyi ref. főtanoda nyomdájától 1 drb. — Az aradi g. n. egy. egyházmegye nyomdájától 1 drb. — Zeidner brassai kiadótól 1 drb. — Haupt M. besztercezi kiadótól 1 nyomtatvány. — A magyar tud. akadémiától nyomtatványaiból 11 köt. és 24 füzet. — A bécsi cs. tud. akadémiától, nyomtatványaiból 5 köt. és 13 füzet. — A londoni Royal Society-től nyomtatványaiból 2 köt. és 10 füzet. — A kolozsvári bánya-igazgatóságtól 43 köt. — A kolozsvári unitár. egyházi főtanácstól, Értesítő az unitár. vallásköztség iskoláiról 1879/80. évre. Kolozsvár. 1880. — Az udvarhelyi ref. főiskola könyvtárától, Matkó István, Mennyei élő kenyér. Kolozsvár 1691. — Gróf Lázár Miklóstól, Székely ispánok és alispánok. Budapest 1880. — Dr. Lán-czy Gyulától, A faluközösség eredete. Budapest 1880. — A s.-pataki ref. főiskola nyomdájától, Warga Lajos, A keresztyén egyház történelme I. köt. S.-Patak 1880. — Gyulai István aradi nyomdájától, A román nyelv latinsága. Arad. 1880. — Rost Simon losonczai nyomdájától, Versényi György, Képes könyv. Humorisficus költemények. Losoncz 1880. — Becsek Dániel sz.-udvarhelyi nyomdájától, Az udvarhelyi ref. egyházmegye 1879 és 1880. évi közgyűléseinek jegyzőkönyve. Sz.-Udvarhely. 1880. — Stein János kolozsvári nyomdájától 11 darab nyomtatvány.

II. Régiségek: Gr. Béldi Ferencznétől 2 régi cseréptál. — Gr. Bethlen Károlytól gr. Mikes Kelemen arczképe a II. Rákoczi Ferencz korából (olajfestmény).

Nyom. Stein J. erd. muz.-egyl. könyvtáros az ev. ref. főtan. betűvel.

Jelen számhoz 1 félv melléklet.